

dis ehlini yirmi sekiz tabakaya ayırarak ele almış, sadece isimlerini zikrettiği bu muhaddislerin sıralamasına Hz. Peygamber ve aşere-i mübeşşere ile başlamış, 730 (1329) yılında vefat eden Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ebü Tâlib ed-Dimaşki ile sona erdirmiştir (Es'ad Sâlim Teyyim, s. 164-165). İbn Hibbân'ın *eş-Sıkkât*'i, Ebü Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ'sı* ve Zehebî'nin *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'sı* da bu türe giren eserlerdir.

2. Özel Tabakat Kitapları. Belli bir şehir, konu veya özellik dikkate alınarak tabakat esasına göre telif edilen pek çok eser bulunmaktadır. Bunlardan belli bir şehrin âlimleriyle ilgili olanları önemli bir yekün teşkil eder. Genel tabakat kitapları arasında zikredilen İbn Sa'd'ın *eş-Tabakâtü'l-kübrâ'sı*, Halîfe b. Hayyât'ın *Kitâbü't-Tabakât*'i ve Müslim'in *eş-Tabakât*'i Medine, Mekke, Küfe, Basra, Dimaşk, Yemen gibi şehirlere göre düzenlenmiştir. Şehirlerin hadis âlimlerine dair tabakat kitapları içinde Duhaym ve Ebü Zür'a ed-Dimaşki'nin *Tabakâtü's-Şâmiyyin* adlı eserleri, Ebü Ca'fer İbn Ebü Şeybe'nin *Tabakâtü ehli'l-Küfe'si*, Ebü Arûbe'nin *Tabakâtü'l-Cezeriyyin*'i, Ebü'l-Hasan Ali b. Fazl b. Tâhir el-Belhî'nin *Tabakâtü 'ulemâ'i Belh*'i, Ebü'l-Arab'ın *Tabakâtü 'ulemâ'i İrîkiyye'si*, Ebü's-Şeyh'in *Tabakâtü'l-muḥaddişin bi-İşbahân ve'l-vâridine 'aleyhâ'sı*, Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî'nin *Tabakâtü'l-Hemezâniyyin*'i (*Târîhu Hemedân*) en çok bilinen eserlerdendir. İsimlerinde tabakat yerine tarih kelimesinin kullanıldığı kitaplar arasında Bahşel'in *Târîhu Vâsi'*'i, Muhammed b. Saîd el-Kuşeyrî'nin *Târîhu'r-Rakka'sı*, Ebü Ali Abdülcebbar b. Abdullah b. Muhammed el-Havîlânî ed-Dârânî'nin *Târîhu Dâreyyâ'sı* ve Hâkim en-Nisâbü'nin *Târîhu Nisâbü'r-u* sayılabilir. Özel tabakat kitaplarının en meşhurları hadis hâfızları hakkında yazılanlardır. Ebü'l-Velid İbnü'd-Debbâğ *Tabakâtü'l-ḥuffâz min ehli'l-ḥadis*, Şemseddin İbn Abdülhâdi *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-ḥadis*, Zehebî *Tezkiretü'l-ḥuffâz*, İbnü'l-Mülâk *Tabakâtü'l-muḥaddişin* adıyla eserler kaleme almış, Süyûtî de Zehebî'nin kitabını *Tabakâtü'l-ḥuffâz* ismiyle ihtisar etmiştir. IX (XV) ve X. (XVI.) yüzyıllardan itibaren terkedilmeye başlanan tabakat esasına göre telif türü günümüzde bazı çalışmalara konu olmuştur. Bunlardan Es'ad Sâlim Teyyim'in *İlmü tabakâti'l-muḥaddişin* adlı araştırmasıyla (bk. bibl.) İbrâhim Hafı'sının "Recherches sur le genre 'tabaqât' dans la littérature 'arabe" (*Arabica*, XXIII [Leiden 1976], s.

227-265) ve C. F. Robinson'un "Al-Mu'âfâ b. 'Imrân and the Beginnings of the Tabaqât Literature" (*JAOS*, CXVI/1 [1996], s. 114-120) adlı makaleleri zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Halîfe b. Hayyât, *eş-Tabakât* (Ömerî), neşredenin girişi, s. 30-64; Müslim, *eş-Tabakât* (nşr. Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân), Riyad 1411/1991, neşredenin girişi, I, 9-63; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 111, 112; İbn Abdülhâdi, *'Ulemâ'ü'l-ḥadis*, neşredenin girişi, I, 52-67; Muhammed b. Muhammed Ebü Şehbe, *el-Vasîṭ fi 'ulûm ve muştalâhi'l-ḥadis*, Cidde 1403/1983, s. 684-688; Ekrem Ziyâ el-Ömerî, *Buhûş fi târihi's-sünneti'l-müşerrefe*, Medine 1405/1984, s. 74-83; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 380-381; Es'ad Sâlim Teyyim, *İlmü tabakâti'l-muḥaddişin*, Riyad 1415/1994, s. 147-190; Cl. Gilliot, "Tabakât", *EI*² (İng.), X, 8-9.

MEHMET EFENDİOĞLU

□ FIKIH. Fıkıh tarihinde birbiriyle irtibatlı iki tabakat literatürü ortaya çıkmıştır. Birincisi fıkıh mezhepleri tarihi içinde değerlendirilen, fakihlerin belirli türdeki biyografik bilgilerini içeren eserler olup "fukaha tabakati" diye adlandırılabilir. Diğeri, mezheplerin teşekkülünden sonra gelişen fikhî istidlâl türlerini tanımlayarak tasnif eden çalışmalardır; bunlara da "fikhî istidlâl tabakati" denebilir. Fukaha tabakati bir grup fakihin hayatına dair bilgileri bir araya getirmeyi hedeflerken fikhî istidlâl tabakati fakihin mezheple ilişkisini fıkıh usulü diliyle teşhis ve tasnif çalışmalarından ibarettir. Fukaha tabakatının kapsamı genellikle yalnızca bir mezhebin mensuplarıyla sınırlıdır ve bu çerçevede kaleme alınan eserler "tabakâtü'l-Hanefiyye, tabakâtü's-Şâfiyye" gibi adlar taşımaktadır. Fıkıh eserleri içinde hacimli olmayan bölümler halinde yer alan fikhî istidlâl tabakati ise "tabakâtü'l-müctehidin, tabakâtü'l-müftün, tabakâtü'l-fukahâ" gibi fikhî ile ilgili uzmanlaşmaya yönelik kavramları içeren başlıklara sahiptir.

Fukaha Tabakati. Bir fıkıh mezhebinin tarihi içinde değerlendirilen fakihler hakkında kaleme alınmıştır. Bu literatürün, ne bir mezhebe mensup bütün fakihleri ihtiva etmek ne de kadılık, müftülük veya bir mezhebin bir coğrafyada önderi olmak gibi mevkileri haiz mezhep mensuplarını kapsama hedefi vardır. Söz konusu eserler, mezhep birikimine esaslı katkılarda bulunarak mezhebin sınırlarının çizilmesinde önemli roller üstlenmiş fakihleri bir araya getirmektedir. Ancak mezheplerin henüz teşekküllerini tamamladığı dönemde bu ölçüt dışında kalan bazı kişilere de özellikle mezhebin tarihi-

ni aydınlatmak amacıyla yer verildiği görülmektedir. Mezheplerin ortaya çıkışından önce yaşamış nesilleri de içeren bazı tabakat çalışmaları bulunmakla beraber bu eserler, ele aldıkları mezheplerin tarihini Hz. Peygamber'den itibaren kesintisiz bir süreç olarak tasvir etmek amacıyla söz konusu nesillere yer vermiştir. Fukaha tabakatının kapsamını belirleyen mezhep birikimine esaslı katkılarda bulunmuş olmanın ölçütü, özellikle VI. (XII.) yüzyılın sonundan itibaren büyük oranda fıkıh eğitiminin müfredatını teşkil eden metinlerde zikredilmiş olmakla eş anlamlı hale gelmiştir.

Fukaha tabakatında yer alan isimler bazı çalışmalarda hoca-talebe ilişkileri ve ölüm tarihlerine göre belirlenen tabakalar halinde tasnif edilmiş, bazılarında ise alfabetik sıralanmıştır. Bu iki usulün birlikte uygulandığı tabakat kitapları da bulunmaktadır. Bunlarda genellikle ele alınan kişilerin isimleri, unvanları, meslekleri, vefat tarihleri, başlıca hoca ve talebeleri, şahsiyetleri ve ilmî faaliyetleri hakkındaki görüşlerin yanı sıra mezhep birikimindeki katkılarını kısaca anlatılır. Verilen bilgilerin büyük bir kısmı İslâm medeniyeti, İslâm ilimleri ve özellikle fıkıh tarihine dair telmişlerle dolu yarı kalıplaşmış ifadelerden oluşmaktadır. Söz konusu ifadeler ancak İslâm medeniyeti tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip okuyucu tarafından çözülebilecek derecede yoğundur. Ele alınan kişilerin öğrenimiyle ilgili tabirler ve özellikle hoca-talebe ilişkilerini tasvir eden terimler, fıkıh tarihindeki önemli gelişmeleri ve fıkıh eğitimindeki kurumlaşmaları ima edecek şekilde kullanılmıştır. Birçok biyografinin sonunda, hayatı işlenen fakihin idarecilerden uzak durması ve elinin emeğiyle geçinmesi gibi davranışları ve meşihatleri arasından okuyucuya örnek teşkil edebilecek olanları zikredilmektedir. Fukaha tabakatının birçoğu, hacimli giriş bölümleri içinde ele alınan mezhebin diğer mezheplerden üstünlüğüne ve mezhep imamının hayatına dair başlıklar içermektedir. Giriş bölümlerinde Hz. Peygamber'in sîretine veya müellifin anlayışına göre özetlenmiş İslâm tarihi kronolojisine de yer verildiği görülmektedir.

Bu tabakatların kökeni mezhep imamları hakkında yazılan menâkıb literatürüne dayanmaktadır. Fıkıh mezheplerinin teşekkül sürecindeki önemli gelişmelerden biri olan mezhep imamlarına dair menâkıb telifinin ilk örneklerinden itibaren bu literatür içinde söz konusu imamların talebeleri hakkında da bilgi verildiği görül-

mektedir. IV. (X.) yüzyılın ilk yarısında mezhep imamının menâkıbına nisbeten geniş yer ayırmakla beraber mezhep mensubu kabul edilen fakihler hakkında müstakil başlıklar altında biyografik bilgiler veren eserler ortaya çıkmıştır. Şerh ve hâşiye literatürünün tarihine paralel bir seyir takip eden fukaha tabakatı yazımı VIII (XIV) ve IX. (XV.) yüzyıllarda önemli bir artış göstermiş, X. (XVI.) yüzyıla birlikte azalmaya başlamıştır (dört Sünnî mezhebinin fukahasına dair tabakat kitapları için ilgili mezhep maddelerine bakılabilir). Fukaha tabakatı, fıkıh literatürünün tarihî boyutunu tamamlayan en önemli telif geleneğini oluşturmaktadır. Muhtasarların fıkıh sahasının çeşitli dallarına hâkim olmasından itibaren birçok fukaha tabakatı belirli muhtasarlarda geçen şahıs isimlerini açıklamak için kaleme alınmıştır. Bu gelenek sayesinde fıkıh tahsil eden kişi, metinlerdeki görüşlerin hangi dönemde ortaya çıktığını ve mezhebi temsil noktasındaki değerini anlayabilmektedir.

Fukaha tabakatındaki biyografik mâlûmat bir bütün halinde değerlendirildiğinde tabakat müelliflerinin gerek geçmiş dönem gerekse yaşadıkları devir hakkındaki anlayışları tesbit edilebilmektedir. Öte yandan farklı dönemlerde yaşamış kişilerin biyografilerinde farklı terim ve yarı terimleşmiş kavramların kullanımı mezhep tarihinin nasıl bir gelişim çizgisi izlediğini göstermektedir. Bu eserlerdeki hoca-talebe ilişkilerine dair bilgiler bir araya getirildiğinde önce mezhep imamına ve ardından Hz. Peygamber'e ulaşacak kesintisiz bir irtibatın gözetildiği anlaşılmaktadır. Bir fakihinin ilminin, toplumsal hayatı ve ahlâkının nasıl olması gerektiği hakkında bir ideal ortaya koyan fukaha tabakatı, mezhep içindeki farklılaşma ve mücadeleleri de zımnen ifade eden bir muhtevaya sahiptir.

Tabakatların telifinde İslâm tarihi literatürünün yanı sıra mezhep geleneği içinde şifahî olarak aktarılan bilgilere ve icâzet kayıtlarına sıkça başvurulmuştur. Ayrıca hacimli fûrû-i fıkıh eserleri, fevâidler, emâliîler ve özellikle fetva mecmuaları ile nevâzil eserlerinde görülen ayrıntılar fukaha tabakatının kaynakları arasında yer almaktadır. Tabakat yazımında müelliflerin bir yandan kendi telakkilerini yansıtmak kelime ve ifadeleri kaynaklardan seçerek naklettikleri, diğer yandan bazı kaynaklardaki kullanımları kendi dönemlerinin terminolojisine uyacak biçimde değiştirdikleri anlaşılmaktadır. Belirli bir mesleğin veya bölgenin fakihlerini içeren *Kuđâtü Kırıtuba* ve *Tabakätü fukahâ'î'l-*

Yemen gibi eserler, fukaha tabakatının muhteva ve işlevine sahip olmayıp bu noktada genel İslâm tarihi sahasındaki tabakatlara büyük ölçüde aynı özellikleri taşımaktadır.

Fikhî İstidlâl Tabakatı. Mezhep kavramıyla birlikte ortaya çıkan fikhî akıl yürütme kategorilerini tanımlamayı ve tasnif etmeyi hedefleyen çalışmalardır. Bu tabakatlarda müctehidle fikh sahasında uzmanlığı olmayan âmmî-mukallit arasında bir dizi kategori tesbit edilir. Muhtelif tabakat çalışmalarında sayıları değişen bu kategoriler ictihad, tahrîc ve tercih kavramlarına indirgenebilir. Söz konusu çalışmalarda öncelikle mezhep imamlarıyla mezhep mensubu fakihlerin ictihad faaliyetleri birbirinden ayırt edilir. Buna yönelik olarak "mutlak fi's-şer", müntesib, mukayyed fi'l-mezheb, fi'l-mesâil" gibi tabirlerle ictihadın alt kavramları ortaya konmuştur. Tabakatlarda her fikhî istidlâl kategorisi hakkında örnek halinde birkaç fakih ismi zikretmektedir. Ancak bu isimlerin bütün fikhî mesaisinin örnek verilen kategori içinde değerlendirilmesi mümkün olmayıp diğer kategorilere dahil edilebilecek görüşlere de sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Fikhî istidlâl tabakatlarındaki temel kategorilerin kavramsal varlığının mezhep imamının talebelerinin faaliyetlerini sürdürdüğü döneme kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Bu kategorilerin hiyerarşik tasnifi ise ancak mezheplerin teşekkülünün ardından ortaya çıkmıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin tasnifi bu literatürün ilk örneklerinden biridir. İbn Rüşd el-Cedd'in 519'da (1125) kendisine gönderilen bir mektuba verdiği cevap, fikhî istidlâl tabakatını teşkil eden hiyerarşik tasnif anlayışının yaygın biçimde kabul gördüğüne işaret etmektedir. Mütekaddimîn devrinin sona erdiği bir zamanda kaleme alınan İbnü's-Salâh'ın çalışması ise en yaygın fikhî istidlâl tabakatı diye kabul edilebilir. İbnü's-Salâh'ın beşli taksimi daha sonra üzerinde kısmî değişiklikler yapılsa da Nevevî, İbn Kayyim el-Cevziyye, Süyûtî ve İbn Hamdân gibi birçok müellif tarafından izlenmiştir. Hanefî literatüründe hayli etkili olan İbn Kemal'in tabakatı fikhî istidlâl kategorilerini çoğaltmış ve gerek kategorilerin kavram olarak birbirinden ayrılması gerekse her birine dair verdiği örnekler hakkında ciddi tenkitler almıştır. Tabakatlarda mezhep birikiminin hiyerarşik bir bünye şeklinde düşünülmesini sağlamaktadır. Mezhep mensubu fakih açısından her bir tabakaya dahil görüşün bağ-

layıcılık, dolayısıyla mezhebi temsil etme derecesi farklıdır. Böylece bir yandan mezhebe mensup fakihin ilmi donanımı, diğer yandan mezhep birikimi içinde yer alan görüş ve çalışmaların farklı bağlayıcılık derecelerine sahip olması fakihle mezhep arasında birden fazla intisap ilişkisi ortaya çıkarmıştır.

Fikhî istidlâl tabakatında ictihadla mezhep kavramları arasındaki irtibat fikhî usulü diliyle sınırlı kalarak teşhis edilmeyle çalışıldığı için gerek mezhebe mensup ictihadi tanımlamak, gerekse mezhep imamlarıyla mezhep mensubu müctehidin görüşlerinin mahiyetini ayırmakla ilgili problemler tamamıyla aşılamamıştır. Öte yandan bazı tabakatların ima ettiğinin aksine metot ve kaynakları dikkate alındığında ictihad, tahrîc ve tercih kategorilerinin ne mürekkepten basite (ve dolayısıyla zordan kolaya) doğru giden bir şekilde sıralandığı ne de bu kavramların uygulanmasının fıkıh tarihindeki herhangi bir dönemle sınırlı olduğu söylenebilir. Naslardan ve fıkıh usulünde işlenen metot ve prensiplerden yararlanmak da bu kategorilerden herhangi birine mahsus değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Hâris el-Huseynî, *Ahbârü'l-fukahâ'î ve'l-muĥaddişin* (nşr. M. L. Ávila – L. Molina), Madrid 1992, tür.yer.; a.mlf., *Kuđâtü Kırıtuba* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1410/1989, s. 24-26; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbârü Ebi Hanife ve aşâbih*, Beyrut 1985, tür.yer.; Şîrazî, *Tabakätü'l-fukahâ'î*, tür.yer.; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Gıyâşî* (nşr. Abdülazîm ed-Dîb), Katar 1401, s. 397-435; İbn Rüşd, *Fetâvâ İbn Rüşd* (nşr. Muhtâr b. Tâhir et-Telîlî), Beyrut 1407/1987, II, 1494-1505; İbn Ebû Yalâ, *Tabakätü'l-Hanâbile* (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), Riyad 1419/1999, I, 75-94; İbnü's-Salâh, *Tabakätü'l-fukahâ'î's-Sâfi'iyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, I, 74-78; a.mlf., *Edebü'l-fetvâ ve şürütü'l-müftî* (nşr. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib), Kahire 1413/1992, s. 40-49; İbn Hamdân, *Şifâtü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî* (nşr. M. Nâsirüddin el-Elbânî), Beyrut 1404/1984, s. 13-28; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muavakıfîn* (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1418/1998, IV, 186-190; Sübkî, *Tabakât*, I, 321-345; İsnevî, *Tabakätü's-Sâfi'iyye*, I, 3-10; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğıyye*, I, 10-12; ayrıca bk. neşredinin girişi, I, 58-78; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakätü's-Sâfi'iyye*, I, 30-36, 53-54; Burhâneddin İbn Müflih, *el-Makşadü'l-erşed* (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), Riyad 1410/1990, I, 35-46; İbn Kemal, *Tabakätü'l-müctehidin*, Köprülü Ktp., Fâzil Ahmed Paşa, nr. 1602, vr. 155-156; Kınalızâde Ali Efendi, *Tabakätü'l-Hanefiyye* (nşr. Süfyan b. Âiş b. Muhammed – Firâs b. Halîl Meş'al), Amman 1425/2003, s. 17-24, 91-98; Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâ'î-bü a'lâmi'l-aĥyâr min fukahâ'î mezhebi'n-Nu'mâni'l-muĥtâr*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 630, vr. 3^a-76^b; Temîmî, *et-Tabakätü's-sentiyye*, I, 5-7; *Keşfü'z-zunûn*, I-II, tür.yer.; Leknevî,

en-Nâfi' u'l-kebir (el-Câmi' u's-şagîr içinde), Beyrut 1406/1986, s. 8-17; Mercânî, *Nâzûretü'l-hak fi farziyyeti'l-işâ' ve in lem yeğibi's-şafak*, Kazan 1287/1870, s. 58-65; M. Zâhid Kevserî, *Hüsnü't-tekdâi fi sireti'l-îmâm Ebî Yusuf el-Kâdi*, Humus 1388/1968, s. 102-115; Menderes Gürkan, "Müctehidlerin Tasnifinde, Kemalpaşazade ile Kınalızade Arasında Bir Mukayese", *Kınalî-zâde Ali Efendi: 1510-1572* (ed. Ahmet Hulûsi Köker), Kayseri 1999, s. 83-95; Yunus Apaydın, "Kınalî-zâde'nin Hanefî Mezhebini Oluşturan Görüşlerinin Toplandığı Eserlerin, Gruplandırılmasına Dair Bir Risale", a.e., s. 96-100; Eyyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fihhi İstidlal* (doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Wael B. Hallaq, *Authority, Continuity and Change in Islamic Law*, Cambridge 2001, s. 1-23; Kâsım Ali Sa'd, *Cemheretü terâcimi'l-fukahâ'ti'l-Mâlikiyye*, Dübey 1423/2002, I, 25-111; Christopher Melchert, "The Formation of the Sunni School of Law", *The Formation Islamic Law* (ed. Wael B. Hallaq), Aldershot 2004, s. 351-366; R. K. Jaques, *Authority, Conflict and the Transmission of Diversity in Medieval Islamic Law*, Leiden 2006, tür.yer.; G. Makdisi, "Tabakât-Biography: Law and Orthodoxy in Classical Islam", *IS*, XXII/4 (1993), s. 371-396; C. F. Robinson, "Al-Muafâ b. Imran and the Beginnings of the Tabakât Literature", *JAOS*, CXVI/1 (1996), s. 114-120; N. Calder, "Al-Nawawî's Typology of Muftis and its Significance for a General Theory of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, III/2, Leiden 1996, s. 137-164; L. Wiederhold, "Legal Doctrines in Conflict the Relevance of Madhhab Boundaries to Legal Reasoning in the Light of an Unpublished Treatise on Taqlid and Ijtihad", a.e., III/2 (1996), s. 234-304.

EYYÜP SAİD KAYA

□ KELÂM. İtikadî mezhepler tarihinde kelâmî bir ilim dalı haline getiren Mu'tezile'den beri Şîa, Havâric ve Ehl-i sünnet'in belirli kollarında kelâmcıların ilgili tabakat kitapları yazılmış yahut genel tabakat kitaplarında veya tür içinde değişik adlarla yer alan eserlerde kelâm âlimlerinin biyografisine ve çalışmalarına yer verilmiştir. Mu'tezile mensupları fırkanın doğuşundan itibaren mezhep âlimlerini günümüze kısmen veya tamamen ulaşan değişik eserlerde ele almışlardır. Ebû'l-Kâsim el-Kâ'bî'nin (ö. 319/931) *Kitâbü'l-Makâlât*'inin "Bâbü zikri'l-Mu'tezile" bölümünde (s. 57-119) mezhebin ileri gelenleriyle Medine, Mekke, Yemen, Tâif, Basra, Şam ve Küfe gibi yerlerde yaşamış mezhep ulemâsına dair verilen bilgiler, Kâdî Abdülcebbar'ın mezhebin prensiplerini ele aldıktan sonra Mu'tezile ricâlini on tabaka halinde incelediği *Tabakâtü'l-Mu'tezile*'si (s. 213-344) ve Hâkim el-Cüsemî'nin bir önceki esere iki tabaka daha ekleyerek oluşturduğu *Şerhu'l-uyûn*'u (s. 365-393) önemli çalışmalardır. Zeydî imamlarından İbnü'l-Murtazâ'nın *el-Münve ve'l-emel*'inin, yukarıda belirtilen iki eserde geçen on iki ta-

bakayı içeren "Zikrû'l-Mu'tezile" adlı bölümü *Tabakâtü'l-Mu'tezile* adıyla bir kitap halinde yayımlanmıştır (nşr. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut 1380/1961).

Mezheplerinin kelâmcıları hakkında en çok eser telif eden fırka İmâmiyye Şîası'dır. Bu eserler şöylece sıralanabilir: Ebû Ca'fer el-Berkî (ö. 274/887), *Kitâbü'r-Ricâl*; Muhammed b. Ömer el-Keşşî, *Kitâbü'r-Ricâl*; Ebû Ca'fer et-Tûsî, Keşşî'nin *er-Ricâl*'ini ihtisar ederek meydana getirdiği *Ma'rifetü aḥbârî'r-ricâl*; Ahmed b. Ali en-Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*; çağdaş müelliflerden Muhammed Ali Ebtahî İsfahânî'nin bu eser üzerine yazdığı *Tehzîbü'l-makâl fi tenkihi 'ilmi'r-ricâl* adlı şerh; İbn Dâvûd el-Hillî, *Kitâbü'r-Ricâl*; İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Ricâlü'l-'allâme (Hulâşatü'l-akvâl fi ma'rifeti'r-ricâl)*; İbn Ma'sûm, *ed-Derecetü'r-refî'a fi tabakâti'l-İmâmiyye mine's-Şî'a*; Mirza Abdullah Efendi İsfahânî, *Riyâzü'l-'ulemâ' ve ḥiyâzü'l-fuzalâ'*; Muhammed Bâkır Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât fi aḥvâli'l-'ulemâ'* ve *s-sâdât*; Mirza Muhammed Tünükâbünî, *Kıyâşü'l-'ulemâ'*; çağdaş âlimlerden Muhammed Ali Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edeb*; Muhsin el-Emin, *A'yânü's-Şî'a* ve tekmileleri; Âgâ Büzürg-i Tahrânî'nin *Tabakâtü a'lâmî's-Şî'a* serisi içinde yayımlanan *el-Kevâkibü'l-müntezire fi'l-ḳarnî's-şânî ba'de'l-aşere*, *Nükâbâ'ü'l-beşer fi'l-ḳarnî'r-râbî'aşer*, *el-Envârü's-sâtî'a fi'l-mî'eti's-sâbi'a*, *el-Hakâ'iku'r-râhine fi terâcimi a'yânî'l-mî'eti's-şâmine*, *İhyâ'ü'd-dâsir mine'l-ḳarnî'l-âşir* ve *el-Kirâmü'l-berere fi'l-ḳarnî's-sâlis aşere*; son zamanlarda Ca'fer es-Sübḥânî'nin başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan, bütün Şîa kelâmcılarının biyografisini, çalışmalarını ve bibliyografik kaynakları içeren *Mu'cemü tabakâti'l-mütেকellimîn*. Zeydiyye mezhebi kelâmcılarıyla ilgili bilgiler genel tabakat kitaplarında yer almaktadır. İbrâhim b. Kâsım b. İmâm Müeyyed-Billâh'ın *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kubrâ'si*, Şevkânî'nin *el-Bedrü't-tâli' bi-meḥâsini men ba'de'l-ḳarnî's-sâbi'* adlı eseriyle Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ ez-Zebâre el-Yemenî'nin *el-Bedr'e* ek olarak yazdığı *el-Mülhaku't-tâbi'*, çağdaş âlimlerden Seyyid Ahmed Hüseyinî'nin *Mü'ellefâtü'z-Zeydiyye*'si bu alandaki önemli çalışmalardır. Kelâmcılarını bir tabakat halinde tanıtmayan İsmâiliyye'nin âlimleri ve bunların eserleriyle mezhebin inançları hakkında çağdaş müelliflerden Wladimir Ivanow *Ismâ'ili Literature* (Tahran 1963) ve İsmail K. Poonawala *Biobibliography of*

Ismâ'ili Literature (Malibu 1977) adıyla birer eser kaleme almışlardır.

İlk dönem Hâricîleri ile ilgili olarak önemli bilgiler ihtiva eden Müberred'in *el-Kâmil*'i yanında Ebû Zekerîyyâ el-Vercelânî'nin *Kitâbü's-Sire ve aḥbârü'l-e'imme*'si, Ebû'l-Abbâs ed-Dercî'nin *Tabakâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib*'i, Ebû'l-Abbâs eş-Şemmâhî'nin *Kitâbü's-Siyer*'i, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. İbrâhim el-Berrâdî'nin *el-Cevâhirü'l-muntekât*'i, Selîl b. Razîk'ın *History of Imâms and Sayyids of Omân*'i (trc. G. P. Badger, London 1871), Nüreddin Abdullah b. Hamîd Sâlimî'nin *Tuḥfetü'l a'yân bi-sireti ehli 'Umân*'i İbâziyye kelâmcılarına dair bilgi edinilecek başlıca eserlerdir.

Ehl-i sünnet'in iki büyük kelâm ekolünü teşkil eden Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye âlimleriyle ilgili müstakil tabakat kitapları yok denecek kadar azdır. Bu ekollere mensup müelliflerin biyografileri daha ziyade Hanefî ve Şâfiî mezheplerine dair genel tabakat kitapları içinde yer almaktadır. Mâtürîdiyye kelâmcılarını mensup oldukları Hanefî ulemâsıyla birlikte ele alan önemli tabakatlar arasında, Abdülkâdir el-Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-muḳdiyye fi tabakâti'l-Ḥanefiyye*'si, İbn Kutluboğâ'nın *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Ḥanefiyye*'si, Kınalızade Ali Efendi'nin *Tabakâtü'l-Ḥanefiyye*'si, Takıyyüddin b. Abdülkâdir et-Termîmî'nin *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Ḥanefiyye*'si, Abdülhay el-Leknevî'nin *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Ḥanefiyye*'si zikredilebilir. Eş'arî kelâmcılarıyla ilgili en eski çalışma İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) günümüze ulaşmayan *Tabakâtü'l-mütেকellimîn*'idir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1106). Bu ekole mensup kelâmcıları diğer âlimlerle beraber ele alan eserler arasında Tâceddin es-Sübḳî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kubrâ'si*, İsnevî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'si, Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'si, İbn Hidâyetullah el-Musannif'in *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'si sayılabilir. Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Tebyînü kezibi'l-müfterî'si* de başta Ebû'l-Hasan el-Eş'arî olmak üzere bu mezhebin âlimlerini beş tabaka halinde inceleyen önemli bir çalışmadır.

Hemen hemen bütün İslâm fırkalarının akaid ve kelâm âlimleri hakkında bilgi veren eserler arasında İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'i, Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*'i, Zehebî'nin *Siyerü a'lâmî'n-nübelâ'sı* ve yine aynı müellifin *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*'i zikredilme-